

РЕЦЕПЦІЯ ІДЕЙ ХРИСТІЯНСТВА В ЛІТЕРАТУРІ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті окреслено загальні тенденції розвитку клерикальної літератури раннього Середньовіччя. Особливу увагу звернено на жанрово-тематичне розмаїття дидактичних та літургійних творів, агіографії.

Ключові слова: клерикальна література, аскеза, агіографія, літургійні, дидактичні твори.

В статье рассмотрены общин тенденции развития клерикальной литературы раннего Средневековья. Особенное внимание обращено на жанрово-тематическое разнообразие дидактических и литургических произведений, а также агиографии.

Ключевые слова: клерикальная литература, аскеза, агиография, литургические, дидактические произведения.

The article describes the most influential tendencies of the early Middle Ages clerical literature. Special attention is paid to variety of genres and subjects of didactic and liturgical works and the hagiography.

Key words: the clerical literature, hagiography, liturgical, didactic works.

В епоху раннього Середньовіччя християнська церква стала невід'ємним елементом земного життя, відіграла координуючу роль у суспільстві. Християнство поступово формалізувалося, набуваючи ознак загальнообов'язкової релігії, що позначилося на сприйнятті людьми церкви, кліру, ієрархії. Священники через сан і його позаособистісну святість поступово відокремлювалися від мирян. Якщо спочатку всі християни вважали себе «долею Божою» серед язичників, то з часом слово «клір» (з грецької «доля») застосовується до стану священнослужителів. Член цього стану мав право молитися за живих і мертвих, звільняти мирян від їхніх гріхів, зціляти, судити, карати та благословляти.

У IV столітті Августин Аврелій розробив аскетичну доктрину, що стала офіційною духовною концепцією Середньовіччя. Згідно з нею людина від народження вже несправедлива, тому задля спокутування гріхів і спасіння душі слід бути покірним, відмовитись від земних благ тощо. Аскети вороже ставилися до жінок, вбачаючи в них зброю диявольської спокуси. «Блаженний» Августин закликав мечем та вогнем викорінювати ересь, знищувати віровідступників. Саме таким чином у IV столітті було закладено підвалини інквізиції. «Протиставляючи «язичницькій» античній філософії новостворювану християнську теологічну систему, Августин у її філософські підвалини заклав містичний неоплатонізм. У традиціях неоплатонізму онтологія збігалася з теологією. Як християнський теолог Августин підпорядковує земну ієрархію небесній, аргументує переваги теократичної системи, у якій світська влада підпорядкована церковній» [4, с. 97].

Аскеза вимагала повної відмови від власності та постійного перебування в стані духовної молитви. Цей ідеал реалізовано в чернецтві, широкому суспільному феномені, який набув форми притулку для незадоволених формалізацією мирського християнства, забезпечуючи їм місце в рамках ортодоксії.

Ідея чернецтва як усамітнення і зречення від земних інтересів не була новою. Ще Платон, Діоген, індійські анахорети, суфії та інші філософи давнини вважали усамітнення та зречення від земного проявом вищої мудрості. Однак саме християнство дисциплінувало ці невиразні пориви, створивши інститут чернецтва. Його колискою вважається Єгипет, де в місті Фіваїді навколо святого Антонія об'єдналися відлюдники. Перший статут монастиря в межах західної християнської традиції було написано Бенедиктом (480-543 рр.). Заснувавши в 529 році в місцевості Монте-Кассіно, що на півночі Італії, перший у Європі монастир, Бенедикт наголосив на необхідності суворої дисципліни, молитви та зайняття фізичною працею, цілковитої відмови від родини і власності.

Специфічною рисою культури Середньовіччя був еkleктизм, що позначився співіснуванням органічно різнорідних світоглядних систем. Перша (репрезентована Магном Флавієм Аврелієм Кассіодором (бл. 480-490 рр.), об'єднавши християнську традицію і науку, сприяла становленню світської культури. Друга (доктрина Бенедикта) характеризувалася повним неприйняттям античності, що призвело до духовного диктату церкви. Серед противників застосування досвіду античності був і папа Григорій I Великий (кін. VI – поч. VII ст.), «започатковане яким негативне ставлення до всього язичницького проіснувало до кінця середньовіччя. Григорій I уважав неприйнятною доктрину мирного співіснування різноманітних ідеологій, про що свідчать його «Діалоги про життя італійських отців та про безсмертя душі». Така нетерпимість у сфері культури, суттєвим елементом якої є релігія Христа, сприяла зростанню нетерпимості до інакомислячих одновірців, що в подальшому стало однією з культурних підвалин інквізиції» [4, с. 98].

У клерикальній літературі раннього середньовіччя християнські традиції домінували над античними. Якщо провідними ідеями античної філософії були заклики змінити життя, звільнити особистість від страждань, здійснитися самій людині над певними обставинами, то соціальна утопія християнства ґрунтувалася «на надії, що кожний член суспільства зможе і захоче своєю сумирністю і всепрощенням, своєю аскезою спокутувати свої і загальні гріхи. Природно, мистецтво може відвернути людину від цієї мети. За словами Іоанна Златоуста, бідняк, подивившись блискучу виставу, де йому демонструють жіночу красу в оправі всіх аксесуарів заможного і вишуканого життя, роз'ятрює душу і з відразою повертається до свого буття, його дружина здається йому після того особливо бридкою, потворною, його діти – надто галасливими, його дім – убогим. Церква наполягала на тому, що мистецтво має бути морально-виховним, даючи насолоду, воно повинне благотворно впливати на людську душу. Якщо для цього треба відмовитися від певних красивостей, спростити техніку мистецтва – тим краще. До того ж, розруха, яка охопила на переході від античності до середньовіччя весь світ греко-римської цивілізації – варваризований Захід більше, ніж візантійський Схід, мимоволі змушувала спрощувати та економити засоби. Коли Августин у перших книгах трактату «Про місто Боже» таврує видовище, за його нападками стоїть образ пограбованого варварами Риму: як римські біженці, котрі втратили батьківщину, ще здатні гаяти час і розтринькувати останні кошти на бої гладіаторів» [2, с. 129].

Твори клерикальної літератури мали переважно анонімний характер. Серед небагатьох збережених імен творців варто назвати теософа Августина Аврелія, автора трактату «Про град Божий», релігійної автобіографії «Сповідь». Клерикальна література була важливою складовою в динаміці середньовічного культурного процесу, оскільки відтворювала не тільки офіційні церковні погляди, а й ідеї «ересі», які проникали через низове духовенство.

Твори, у яких розроблено біблійні сюжети, життя святих, легенди, видіння репрезентують літературу традиціоналістського типу, що базувалася на обмеженому наборі образних, ідеологічних, композиційних та інших структур. При розгляді жанрових форм клерикальної літератури передусім необхідно враховувати їх позалітературне, прикладне призначення: панегіричне, морально- чи релігійно-сентенційне, декларативне.

Поетія представлена передусім гімнами, головною функцією яких було оздоблення літургії. Відсутність чітких церковних канонів (до XVI століття) зумовила бурхливий розвиток творів цього жанру. Їх писали до свят, на честь святих. Кожна церква, прикрашаючи святкову службу власними вставками, мала можливість інтерпретувати досить вузьке коло образів та мотивів. Обмеженість тематичного діапазону зумовила зосередженість авторів на нюансах, дрібних деталях, що сприяло витонченості творів. Гімни ж, у яких оспівано святих «різноманітні за змістом та близькі за формою: вступ, епізоди з його дня, молитва до нього про заступництво, заключне сповідання ортодоксального символу віри» [1, с. 503].

Секвенція – досить своєрідний жанр середньовічної лірики. Твори своєю формою швидше нагадують прозу, покладену на музику. Ними супроводжувалося наближення священика до олтаря.

Троп, як і гімн та секвенція, слугував вставкою в літургійний текст. Ці твори звучали в зачині дійства, їх виконували з метою емоційного увиразнення дії. Саме «троп був тією ланкою, з якої сформувалася вся новоевропейська літературна драма» [1, с. 504].

До епохи раннього Середньовіччя відноситься зародження літургійної драми, діалогічні тексти якої на цьому етапі склалися з фраз Писання. Поступово вони переходили в сценки, невеликі п'єси на біблійні сюжети, що розігрувалися священиками або півчима біля вітваря. Кінець XI століття засвідчив ідейне та образне збагачення драми. Окрім драматизації біблійних епізодів, розігрувалися життя святих, у показах застосовували декорації (власне театральні елементи). Посилання розважальної та видовищної функції драми, проникнення в неї мирського начала змусило церкву винести ці дійства за межі храму – спочатку на паперть, а потім – на міську площу. Літургійна драма стала основою для виникнення середньовічного міського театру. «Щоб не позбавитися послуг театру (не будучи в змозі підкорити його), церковні власті виводять літургійну драму з-під склепіння храму на паперть. Народжується напівлітургійна драма (середина XII століття). Але тепер уже міська юрба диктує їй свої смаки, змушуючи показувати вистави у дні ярмарків, а не церковних свят, давати побутове тлумачення біблійним сюжетам. Особливо любила публіка сцени з бісами, наділяючи їх рисами середньовічного вільнодумця. У XIII столітті комедійний струмінь у театральному видовищі заглушався театром міраклі, який теж мав своєю темою життєві, але звернені до релігії події. Саме слово «міраклъ» перекладається з латинської як «чудо». І справді, всі колізії у цьому жанрі завершувалися втручанням божественних сил – св. Миколи, Діви Марії тощо. Але і в ці сюжети проникали реальні біди й прикрощі людей через недосконалість життя» [2, с. 132].

В алегоричній поезії (як драматичної, так і епічної форми) домінують дидактичні мотиви. У цих творах абстрактні ідеї передано за допомогою образів; світ осмислено як систему відповідностей, де за явищем реальності стоїть релігійний або моральний зміст. Видатними зразками алегорії були «Психомахія» Пруденція, «Антиклавдіан» Алана Лілльського та ін.

Дидактичні тенденції в душі традиційної християнської етики розвинулися в жанрах зеркала та проповіді. Твори («Перл церковний» Гіральда Камбрійського, «Полікратик» Іоанна Сольсберійського, «Про любов» Андрія Капеллана та ін.) є своєрідними моральними настановами, у них звучить засудження різного роду розпутств та вад.

Твори, що належали до жанру видіння, також мали повчальний елемент, який ґрунтувався на версії, що провидцю відомий шлях праведних та грішних людей у потойбічному житті. У них згідно з канонами християнства показано подальший розвиток душі, що залежить від її спрямованості перед смертю до добра або зла. Загробний стан людини – це не смерть, це –

перехід, продовження духовного життя, що почалося на землі. У видіннях передрікалося, що душам безгрішних воздасться, а в грішників долі різні. Вони теж матимуть певний розвиток: нерозкаяні й великі нечестивці стануть невинно злими, їх чекає вічне страждання, а інші грішні душі одержать надію на милість Бога й життя вічне. Спільним у загробному світі для цих душ вважалося те, що всі вони ясно й у деталях побачать свої провини на землі. Їх мучитиме совість, котра після смерті стане дуже ясною; бажання, яким поступалася плоть під час земного життя; віддаленість від Бога й близькість до злих духів.

Специфіка цього жанру зумовлена походженням літературного матеріалу, оскільки прийнято вважати, що автору уві сні відкривалася доля людей, картини загробного життя. Часто йшлося про реальних історичних осіб, що сприяло популярності жанру. Мотив пророчого сну реалізувався й у творах більш пізньої доби. Зокрема у «Романі про Троянду», у «Божественній комедії» Данте.

Подібними до видіння були сентенції, запозичені у Святому писанні та в античних поетів-сатириків. Ці твори збиралися у збірки, оригінальні підручники повсякденного досвіду.

На межі літургійних та дидактичних жанрів була агіографія. Це пов'язано з тим, що в життях святих поєднано дидактичні мотиви та мотиви звеличення праведників, чие життя демонструвало вищий етичний зразок. У центрі цих творів добротність мученика, місіонера, або борця за християнську віру. Пафосом агіографій є уславлення, які окреслюють ідеал церковного діяча, що зумовило вживання постійних формул похвали непохитного, твердого духу, класичного набору чеснот.

«Поступово жанр житій урізноманітнювався, збагачувався новими деталями (включаючи патріотичний і політичний аспекти), захоплював описами далеких подорожей, подвигів, чудес і навіть гумором. Пізніше виникли легенди. Спочатку легендами називали релігійно-фантастичні біографії святих; з часом –

пов'язані з релігійним культом притчі про тварин, рослини тощо. Наприклад, притчі про лева, який безжалісно мордував язичників, але віддано служив християнам-пустельникам. Із середини XII століття з'являється велика кількість народних легенд про Богоматір, в яких розповідається про любов і співчуття Мадонни до простих людей» [3, с. 37]. Популярними були легенди про Діву Марію та жонглера, святого Франциска Ассизського (кінець XII століття), що заснував орден францисканців та ін. Широкого розповсюдження в середньовічній Європі отримала «Золота легенда» Якова Воразинського (XIII століття) – зведення житій католицьких святих.

Життя простолюдина цієї доби обмежувалося заповідями християнської літургії, що збагачувала особу високими духовними ідеями. Позарелігійні замисли карнавальної, сміхової стихії надавали певних свобод. Поведінка людей під час карнавалу не коригувалася нормами моралі та етикету, ієрархічними відносинами. Прагнучи вивільнитися від стереотипних ритуалів, вони пародіювали різноманітні церемонії. «У сміховій латинській літературі є пародійні куплети буквально на всі моменти церковного культу та віровчення – навіть на молитви і проповіді, а також пародійні заповіді («Заповіт свині», «Заповіт віслюка») й епітафії, пародійні постанови соборів, пародійні лицарські романси» [2, с. 132].

Отже, ідеї християнства в епоху раннього Середньовіччя знайшли своє вираження у клерикальних творах різних жанрів. Переважно вони представлені літургійними творами, розрахованими на ритуальне вживання в межах християнської громади (гімни, секвенції, тропи, літургійна драма тощо) та дидактичними творами, що мають релігійно-повчальний зміст (алегоричні поезії, зеркала, видіння та ін.). Особливості їх поетикальної організації полягають у застосуванні постійних епітетів, образотворчих кліше, стійкості мотивів, незмінності канонів для зображення системи образів (християнського мученика чи лицаря, імператора чи городянина і т. д.).

ЛІТЕРАТУРА

1. История всемирной литературы : [в 9 т.] / АН СССР ; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. – М. : Наука, 1983–1994. – Т. 2 : Раннее и Зрелое Средневековье, II-III вв. н. э. XIII-нач. XIV в. / [редкол. : Бердников Г. П. (гл. ред.) и др.]. – М. : Наука, 1984. – 672 с.
2. Культурологія: українська та зарубіжна культура : [навч. посібник] / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко, Ж. О. Безвершук ; за ред. М. М. Заковича. – [3-є вид.]. – К. : Знання, 2006. – 567 с. – (Вища освіта XXI століття).
3. Рубанова Г. Л. Історія зарубіжної літератури: Середні віки та Відродження / Г. Л. Рубанова, В. А. Моторний. – Львів : Вища школа, 1982. – 440 с.
4. Українська та зарубіжна культура : [навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни] / Р. М. Вечірко, О. М. Семашко, В. В. Олфіренко та ін. – К. : КНЕУ, 2003. – 367 с.